

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA KADINLARIN ÖZGÜRLEŞME VE DAYANIŞMA ALANI: MEKTUP*

Meriç KURTULUŞ**

ÖZET

Avrupa klasik edebiyat eleştirisinde mektup uzun müddet kurgunun gelişmesine yardımcı olan bir anlatım tekniği olarak tanımlanmış, 1970'li yıllara gelinceye dek bu anlatım tekniğinin başka işlevlerinin olup olmadığı üzerinde durulmamıştır. Postmodern ve feminist eleştiri yöntemlerinin etkisiyle on sekizinci yüzyılda yazılmış mektup-romanlar “kendi-öteki”, “kamusal-özel” gibi ikilikleri birleştiren bir “alt-tür” olarak incelenmeye başlar. Türk edebiyatında ise mektup, Osmanlı edebiyatından modern edebiyata pek çok dönüşümler geçirerek karşımıza çıkan köklü bir anlatım tekniğidir. Tanzimat sonrası metinlerde mektubun edebiyat sosyolojisi bağlamında işlevleri henüz araştırılmamıştır. Bu çalışmada öncelikle postmodern ve feminist eleştiri ışığında Avrupa edebiyatında mektup-romanlarla ilgili yapılan son dönem okumalar tartışılacaktır. İkinci bölümde bu eleştiri yöntemlerinden yararlanılarak Tanzimat sonrası dönemden seçilmiş çeşitli hikâyeler, aşk ve evlilik gibi kavramların tartışılmasından ötürü “kadın sorunu” yönünden ele alınacaktır. Aynı bölümde, kadınların öznel tarihini ve on dokuzuncu yüzyıldaki değişim sürecinden nasıl etkilendiklerini yansıtması nedeniyle bu metinlerin alternatif tarih anlatıları olarak okunabileceği ileri sürülecektir. Son bölümde ise, mektubun anlatım tekniği olarak bu metinlere nasıl katkıda bulunduğu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: mektup, ikilik, kadın sorunu

ABSTRACT

Traditional literary criticism has defined epistle as a genre used for improvement of fiction in a narrative for a long time, in European literature. However, in the 1970s academic studies, benefiting from postmodern and feminist critical approaches, began to redefine epistolary novels that were written during the eighteenth century as a sub-genre because these texts play a conciliatory role between dichotomies such as self-other and public-private. In Turkish literature, epistle genre has a long-established past, which passed many transformations from Ottoman literature to modern literature. In this study, functions of epistolary form was searched through short stories, written during the Tanzimat period. In the first part, academic studies in the light of postmodern and feminist critical approaches, focusing on epistolary novels in European literature were discussed. In the second part, various short stories, written during the Tanzimat period, were analysed according to these critical approaches. They were suggested as proto-feminist texts because of discussing concepts such as love, marriage in the light of the woman question. Therefore, it was claimed that these texts may be considered as alternative historical narratives. Lastly, the stylistic function of this genre to these texts was questioned in the article.

Key Words: epistle, dichotomy, woman question

* Bu makale, 21-23 Nisan 2011 tarihlerinde Mersin Üniversitesi'nde düzenlenen I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu'nda “Tanzimat Sonrası Edebi Metinlerde Mektubun İşlevi” başlığıyla sunulmuştur.

** Doktora öğrencisi, Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü.

GİRİŞ

Michel Foucault (1982) “özne” kavramının yeniden inşa edilebilir bir kavram olduğunu dile getirerek bürokrasi ve kurumların aşladığı bireysellik anlayışından ve bunların ürettiği sosyal normlardan bireyi kurtararak alternatif öznellik biçimlerinin üretilmesiyle özgürleşmenin mümkün olduğunu savunur: “Bize birkaç yüzyıldan beri benimsetilen bu tür bir bireysellik anlayışını reddederek yeni öznellik biçimleri kurgulamamız gerekmektedir” (785).¹

Postmodern yaklaşımlardan etkilenen edebiyat eleştirisi, Foucault’nun “özne” kavramıyla ilgili düşüncelerinden yola çıkarak edebiyat metinleri için yeni okuma biçimleri önermiştir. 1970’lerden sonra Avrupa edebiyatında mektup üzerine yapılan çalışmalarda, bu türün/biçimin² Foucaultcu bir yaklaşımla özne-nesne ikiliği üzerinden okunmaya ne kadar yatkın olduğu ileri sürülmüştür. Örneğin, Elizabeth H. Cook’un (1996) çalışmasında on sekizinci yüzyılda Avrupa’da yayımlanan mektup romanların aslında özne-nesne, kamusal-özel, kendi-öteki gibi ikilikleri birleştirici bir noktada durduğu, bu sebeple mektup-romanların aslında tarihsel ve siyasi dönüşümlerle ne kadar iç içe geçmiş bir alt-tür olduğu ortaya konulmuştur. Bu çalışmada da, seçilmiş Tanzimat sonrası mektup-hikâyelerde mektubun yukarıda belirtilen ikilikleri birleştirici bir konumda durduğu savunulacaktır. Öncelikle, edebiyat eleştirisinde mektupla ilgili ne tür okumaların yapıldığıyla ilgili kuramsal bir bölüm hazırlanacaktır. İkinci bölümde, seçilen metinlerde aşk, evlilik gibi kavramların tartışılması dolayısıyla bu metinlerin Osmanlı’da kadın hareketini öncüleyen, proto-feminist metinler olarak sayılıp sayılmayacağı ve böylelikle bu metinlerin “kadın sorunu” perspektifiyle alternatif tarih anlatıları olarak okunup okunamayacağı tartışılacaktır. Üçüncü bölümde ise, mektubun anlatım tekniği olarak bu metinlere nasıl katkıda bulunduğu tartışılacaktır. Çalışmada esas olarak incelenen metinler “Levâ-yih-i Hayat” ile “Felsefe-i Zenan”dır; fakat üçüncü bölümde ileri sürülen savları desteklemek adına “İmzasız Mektuplar” adlı hikâyeye de kısaca değinilmiştir.

Kuramsal Arka Plan

Postmodern edebiyat eleştirmenleri, Foucault’nun kavramlarından yararlanarak çeşitli türlerde yazılmış edebi metinlerin de kimi zaman modernitenin bireyler üzerinde kurduğu baskıyı meşrulaştıran kurumlara dönüştüğünü dile getirmişlerdir. Çünkü edebi türler de kimi zaman kurumlar gibi yazarın ideolojisine uygun düşen özneler kurgulayan bir işleve sahiptir: “Türler aslında belirli bir kültürel ürünün uygun kullanımını tayin etme işlevine sahip, yazarla özel bir kitle arasında duran edebi kurumlar ya da toplumsal sözleşmelerdir” (aktaran Cook, 1996, s. 16). Bu işlevi benimsemeyen, sosyal ve politik normlara başkaldıran metinlerin ise özgürleştirici metinler olarak okunabileceği savunulmuştur. Bu okuma biçimi mektup türüne de bakışı değiştirmiştir. Klasik edebiyat eleştirilerinde mektup, kurguyu geliştiren, olay örgüsünün ilerlemesine yardımcı olan bir “biçim” olarak tanımlanıp üzerinde fazla durulmamıştır. 1970’ler sonrası edebiyat eleştirilerinde ise mektup ayrı bir “tür” olarak kabul edilmiş ve alternatif tarihsel anlatılar olarak ele alınmaya başlanmıştır. Yine

¹ Bu makalede İngilizce kaynaklardan yapılan alıntılar tarafımdan çevrilmiştir.

² Mektupla ilgili yapılmış çalışmalarda genel-geçer, yaygın bir biçimde kabul edilmiş bir tanıma rastlanmamaktadır. Örneğin, Elizabeth Mac Arthur, mektubu bir “biçim” olarak kabul ederken, Elizabeth H. Cook ise ayrı bir “tür” olarak ele alır. Mektupla yazılmış kurgu metinler ise pek çok kaynakta “epistolary fiction” adıyla sınıflandırılmıştır. Bu çalışmanın mektubu tanımlama çabası yoktur, bu nedenle metinde bu kaynaklarda ortaya çıkan tür-biçim çatışması göz ardı edilecektir.

romanın bir alt-türü sayılan mektup-roman da Foucaultcu ve feminist edebiyat eleştirilerinin yeni inceleme alanı haline gelmiştir.

Elizabeth Cook (1996) mektubun çoğunlukla kadınların yazdığı, bu nedenle “özel alan”ı dile getiren “ev içi” hayatı betimleyen metinler olarak sayıldığını dile getirir: “Mektup türü özellikle kadınlarla ve sıklıkla kadınların kaygıları olarak görülen meselelerle özdeşleştirilmiştir” (s. 22). On yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla dek yapılmış tablolar da mektubun “özel alan”a ait, kadınların domestik hayatlarının ürünü bir tür olarak ele alınmasına neden olan bu klişenin yaratılmasında önemli rol oynamıştır. Bu türde verilmiş ürünler kadınların gündelik yaşamlarıyla ilişkilendirildiği için uzun müddet bu metinlerin toplumsal ya da politik bağlamda incelenmesinin imkânsız olduğu sanılmıştır. Son dönemlerde feminist edebiyat eleştirisi ise “ikinci dalga” feminist hareketin ürettiği “özel olan politiktir” sloganından yola çıkarak kadınların yazmış olduğu - daha önce ev içi yaşamla ilişkilerindirilen - pek çok metnin aslında toplumsal ve politik bağlamlarının olabileceğini açığa çıkarmaya başlamıştır. Nancy Armstrong (1987) Emily Bronte, Jane Austen gibi kadın yazarların romanlarında söylemi toplumsal cinsiyetli bir hâle dönüştürdüklerini ve bunun yanı sıra siyasi ve toplumsal düzende yok sayılmış olan arzu ve cinsellik gibi meseleleri – çoğunlukla ataerkil düzenin sınırları içinde kalarak – gündeme getirip kamusal bir platforma taşıdıklarını savunur (s. 28). Kadın yazarların okurlarıyla kurduğu “sözleşme” niteliği taşıyan bu metinler kadın-erkek ilişkilerinin kamusal düzende tartışılmasını mümkün kılmıştır. Armstrong, tek eşliliğin bu sözleşmenin temel maddelerinden biri olduğunu da bu noktada eklemiştir. Benzer biçimde Elizabeth H. Cook da mektup-romanları cinsiyetli bir söylem üzerinden okurken aynı zamanda bu metinlerin her birinde “özne”nin nasıl inşa edildiğini karşılaştırmalı bir biçimde ele alır.

Cook, Avrupa edebiyatında on yedinci yüzyıldan itibaren mektup türünde yazılan metinlerin sayısının giderek arttığını dile getirerek on sekizinci yüzyıla gelindiğinde ise mektubun Aydınlanmacı söylemi meşrulaştıran “kurumsal” bir işlev kazandığını ileri sürer. “Toplumsal cinsiyet”, “toplumsal sözleşme”, “evlilik” gibi kavramlar bu metinlerde bireyi özneleştirilen iktidar unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Cook, bu savını desteklemek için çoğunlukla edebî metinlere başvurmuş, mektup-roman türünde yazılmış metinleri incelemeyi tercih etmiştir. Mektup-romanların “kurum” işlevi edinmesi onların var olan düzeni meşrulaştıran ya da sürdüren özneler inşa etmelerinden kaynaklanır. Anlatıcı çoğunlukla yazarın kendisiyle özdeşleştirilir, bu nedenle mektup-roman “anlatıcı”nın yokluğu sebebiyle “yazarsız” bir tür sayılır. İşte bu dönemde yazılmış mektup-romanların pek çoğunda anlatıcının yokluğunu telafi etmek için “özne”nin inşa edildiği savunulur. Başka bir deyişle, her mektup yeni bir metinsel “özne”nin ya da başka bir deyişle “beden”in inşa edilmesini sağlar: “Mektup yazmak, bir nebze de olsa yazarın yokluğunu gidermek için hayali bir beden inşa etme çabası olarak anlaşılabilir. Bu bağlamda beden her zaman mektup anlatılarının merkezini oluşturur” (Cook, 1996, s. 26).

Cook’un yukarıda alıntılanan savından mektup-romanın anlatıcının yokluğu nedeniyle yazarın otoritesinden yoksun bir tür/biçim olarak düşünülmemesi gerektiği; çünkü bu tür/biçimde inşa edilen öznelerin yazarın yokluğunun telafi edilmesini sağladığı anlaşılmaktadır. Elbette mektuplarda inşa edilen öznelerin her zaman var olan düzeni sürdüreceği biçimde tasarlandığı düşünülmemelidir. Örneğin, Nancy Armstrong ev hayatını betimleyen romanları sınıflandırdığı “domestik edebiyat” adı altında özellikle kadın yazarların metinlerinin – cinsiyetçi söylemle yazılsa bile – okurlarla “toplumsal sözleşme”ye denk düşecek bir “cinsel (*sexual*) sözleşme” ortaya koyarak kadın-erkek ilişkilerinin “kamusal alan”da var olan düzenin kurumlarından bağımsız, alternatif bir biçimde tartışılmasını sağladığını ileri sürer, böylece “özel” olanın “politik” hale gelmesini sağlar (s. 48). Armstrong’un kitabı özellikle mektup-romanlarla ilgili değildir; fakat bu türde yazılmış

metinleri de böyle sınıflandırdığı ve yine Cook’la benzer biçimde bu romanların toplumsal sözleşmelere alternatif görüşler getirdiğini ileri sürdüğü için bu çalışmada değinilmesi gerekli görülmüştür.

Elizabeth J. Mac Arthur (1990), mektubu bireyi özgürleştiren, değişken öznelere inşa etmesini sağlayan esnek bir tür olarak tanımlar. Mac Arthur’a göre mektubun bireyi özgürleştiren bir tür olmasında anlatıcının, dolayısıyla yazarın yokluğunun payı büyüktür. Mektupta kişinin anlattığı olayların çoğunlukla “şimdi” zaman diliminde gelişen, yazıldığı güne ya da ana ilişkin olduğu görülür: “Mektup biçiminde, şimdiki zamanda gelişen anlatıların gelecek bilgisinden yoksun olduğu varsayılır. Bu nedenle diğer biçimlerde ‘metafor’un üstün gelmesine karşı olarak [mektup] ‘metonimi’yi, ‘sona erme’ye karşı olarak ise ‘silsile’ kavramını öne çıkartır” (MacArthur, 1990, s. 8).

Bilindiği gibi her mektubun bir göndereni olduğu gibi bir de gönderileni, yani alıcısı vardır. Bu sebeple, mektuplar her ne kadar yalnızca “özel alan”a, “ev içi”ne ait gibi düşünülse de aslında bu türde yazılan metinlerin her biri temelde dolaşıma girmek üzere bir başkasının, “öteki”nin okunması için yazılmıştır. “Re-siting the Subject” (“Özneyi Yeniden Konumlandırmak”) adlı makalede mektubun gönderildiği andan itibaren dolaşıma girmesi nedeniyle o metinde yazılanların hiçbir zaman gizli kalamayacağı, mutlaka “kamusal alan”a bir şekilde dâhil olacağı dile getirilir: “Ne türde olursa olsun, mektuplar hiçbir zaman yalnızca iki kişi arasında değiş-tokuş edilen özel metinler değildir. Mektuplar çeşitli sırları içerebilir, ya da ele verebilir; ama kendileri asla sır olarak kalamazlar” (MacLean, 2000, s. 177).

“Özel alan”a ait bilgiler içeren metinler olarak görülen mektuplar aslında dolaşıma girdiği andan itibaren “kamusal alan”la iletişime geçmiş olur. Örneğin, mektup-romanlarda karşımıza çıkan mektupların başlangıçta yalnızca bir yazarı ve okuru olduğu düşünülebilir. Ama o mektupları kurguda sözü edilen alıcısından başka aslında romanın okurları da okumaktadır. Böylece, mektup-roman türündeki metinlerde iki katmanlı bir gönderen-gönderilen ilişkisinin kurulduğu görülmektedir. Bu iki katmanlı yapının derininde kendi-öteki ikiliği bulunmaktadır. Başka bir deyişle, mektup-romanlar ikilikler üzerinden okunmaya çok elverişli metinler sayılabilir. Cook da aynı kitabında mektup-romanın “kendi-öteki”, “özne-nesne”, “erkek-kadın”, “kamusal-özel” gibi pek çok ikiliğin üzerine kurulu bir alt-tür olduğundan bahseder.

Avrupa’da on sekizinci yüzyılda yazılmış mektup anlatıları bütün bu ikiliklerin ortasında duran uzlaştırıcı, birleştirici bir konumda bulunmaktadır. Mektup anlatıları bu konumu sebebiyle toplumsal sözleşmelere benzemektedir. Başka bir deyişle, bu yüzyılda yazılmış mektup anlatıları kimi zaman Aydınlanmacı bir söylemle ideal bireyin nasıl olması gerektiğini tarif ederken, kimi zaman da “özel alan”a ait gibi görünen ama aslında kamusal alandaki değişimlerden kaynaklanan, toplumsal sözleşme metinlerinin çözüm getirmedikleri çeşitli sorunlara çözüm aramaktadır. Toplumsal sözleşme metinlerinin çözüm getirmemiş olduğu meseleler de çoğunlukla kadın ve erkeğin toplumsal cinsiyet rollerindeki ve cinselliğe bakışındaki değişimlerle ilgilidir:

Birey olarak kadınların ve erkeklerin özel enerjileri ve iştahlarının nasıl dizginleneceği sorusuna politik kuramcılar değil, o dönemin edebiyatçıları cevap veriyordu: Roman, özellikle mektup-roman, Aydınlanma’nın tam kalbindeki “özel alan” kavramıyla ilgili yeni endişelere doğrudan bir cevap geliştirmektedir (Cook, 1996, s. 15).

Başka bir deyişle, on sekizinci yüzyılda sanayi devriminin başlaması ve kapitalizmin güçlenmesiyle kadının cinselliği ve toplumsal cinsiyet rolleri gibi meselelerin romanlarda – çoğunlukla ataerkil sınırların içinde kalarak – tartışıldığı görülmektedir. Cook bu sebeple seçtiği mektup anlatılarında toplumsal cinsiyet rollerini

sorunsallaştırır. Linda Kaufmann da benzer bir tespitte bulunmuştur: “Toplumsal cinsiyet ile tür sıklıkla birbirine taban tabana zıt kavramlar olarak sunulur. Tür biçimsel bir yapıyken toplumsal cinsiyet sosyal bir yapıdır” (1992, s. xxii). Kauffman seçtiği mektup anlatılarında bu iki kavramın sorgulandığını ileri sürer.

Edebiyat eleştirisinde aşk mektupları bu türün önemli örnekleri olarak karşımıza çıkar. Postmodern eleştiri kuramları bu metinlere getirilen eleştirileri de etkilemiştir. Postmodern eleştiri yöntemlerine göre, heteroseksüel aşk mektuplarının derin yapısında “kadın-erkek” ikili karşıtlığı bulunmaktadır. Bu ikili karşıtlık, pek çok mektupta gönderen ile alıcı arasında hiyerarşik bir iletişim biçiminin kurulmasına neden olur. Bu ikili karşıtlığın üzerine inşa edilmiş mektuplardaki hiyerarşik söylemi gönderen ile alıcının metinlerindeki hitapları, cümlelerindeki gramatik yapıları ve metaforları karşılaştırarak gözlemek mümkündür. Bu tarz metinler feminist edebiyat eleştirisine göre okunmak için elverişli ürünler olarak düşünülebilir; çünkü heteroseksüel aşk anlayışı, hiyerarşik yapısı sebebiyle eşitliksiz bir söylemin üretilmesine neden olmaktadır.

“Levâ-yih-i Hayat” ve “Felsefe-i Zenan”da Evlilik Kurumu ve Aşk Kavramının Sorunsallaştırılması

Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla birlikte Osmanlı’da siyasi yapı, hukuk, eğitim gibi pek çok konuda yenilikler meydana gelmiştir. Osmanlıdaki modernleşme hareketinin temel amacı toplumun refah düzeyinin yükselmesi için devletin idari ve hukuki yapısında yeni düzenlemelerin yapılmasıdır. Devletin siyasi, hukuki ve toplumsal yapısında meydana gelen reform hareketleri, kadının toplumsal cinsiyet rolleri ve toplumdaki konumunun da yeniden sorgulanmasına yol açmıştır; çünkü refah düzeyi yüksek bir toplumun oluşabilmesi için öncelikle sağlıklı nesillerin yetişmesi gerekiyordu ve Osmanlı aydınları bu anlamda kadınların büyük bir rol oynadığını fark ederek, kadınların toplumun ilerlemesine hizmet edecek, yarar sağlayacak modern, kültürlü ve iyi eğitilmiş çocukları yetiştirebilmeleri için onların da eğitim almaları gerektiğini savundular:

Kadınlar, küre-i ‘arzin ahalisinin nısfı buldukları münasebetle, haddizatlarında olan ehemmiyetin maada, erkekleri yetiştiren, yani cemiyet-i beşeriyeyi terbiye ve teşkil eden de yine kadınlar olduğundan, ehemmiyetleri pek çok olmak iktiza eder (Şemsettin Sami, 2008, s. 31).

Kadınların sosyal konumu tartışılmaya başladıkça bu durum evlilik kurumunun da tartışılmasını ve yeniden tanımlanmasını gerektirmiştir:

Kadın konusundaki tartışmalar kızıştıkça, her gün gazete ve dergilerde bir yazı yayınlanmaya başlamıştı. Bu tartışmalar İslâm-gelenek-kadın, eğitim, evlilik, tesettür, siyaset, çalışma hayatı ve toplum içinde hemen her yerde bulunabilme gibi konular etrafında yoğunlaşıyordu (Kurnaz, 1996, s. 22-23).

Modernitenin tanımladığı aile ve tekeşli evlilik anlayışı bu dönemde Osmanlı’da tartışılmaya başlamıştır. Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını* adlı kitabında tekeşlilik meselesinde farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü dile getirir.

İşte bütün bu değişimlerin ve tartışmaların meydana geldiği dönemde yazılmış edebiyat metinlerine bakıldığında bu metinlerin bir kısmında bu süreci gözlemleyebilmek mümkündür. “Levâ-yih-i Hayat” ve “Felsefe-i Zenan” Osmanlı’daki yenilik arayışlarının toplumsal cinsiyet rollerini nasıl etkilediğini gösteren metinlerdir. Bu metinlerin bir diğer önemi de mektup türünde/biçiminde yazılmış olmalarıdır; çünkü mektup çoğunlukla kişilerin özel hayatlarını ortaya koyan, dar bir alanı betimleyen bir tür/biçim olarak görülmüştür. Halbuki bu metinler “hayattan sahneler” anlamındaki başlığının etkisiyle ilk bakışta kadınların gündelik

yaşamlarını betimliyor gibi görünse de, her kadın karakterin mektubunda dile getirdiği “özel alan”a ait gibi görünen sorunun aslında bu dönüşüm sürecinden kaynaklandığı görülür. “Levâ-yih-i Hayat”ın “Felsefe-i Zenân”dan farkı metnin bütününe mektuplardan oluşmasıdır. “Felsefe-i Zenân”da ise anlatıcı mektuplara ara vererek olayların aktarılmasına sıklıkla müdahale eder ve değerlendirmelerde bulunur. Bu nedenle, “Levâ-yih-i Hayat” kesintisiz olarak mektuplardan oluştuğu için okurlara tam anlamıyla bir “kadın dünyası” sunarak, “Felsefe-i Zenân”dan bu yönüyle ayrılır. “Levâ-yih-i Hayat”ta her kadının yazdığı mektup vasıtasıyla diğerlerinden ayrı bir “özne” kurguladığı görülecektir.

Nancy Armstrong, Linda Kaufmann gibi son dönem araştırmacılar, kadınlar tarafından mektup türünde yazılmış pek çok metnin, erkek yazarların metinlerine göre sistemi, ataerkil düzeni çok daha sorgulayıcı olduğunu savunmaktadır. Fatma Aliye’nin mektup-romanı da bu sava uymaktadır; fakat Ahmet Midhat Efendi’nin metni de – Fatma Aliye’yle benzer biçimde – hatta oldukça radikal bir söylemle evlilik kurumunu eleştirmekte, neredeyse bütünüyle reddetmektedir. Yine her iki metinde de, kişiler evliliğin aslında bir mülkiyet ilişkisine ya da ekonomik bir ilişkiye dayandığı ve kadınların kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlayacak birikimi olmaması nedeniyle evlenmek zorunda kaldıkları dile getirilerek proto-feminist sayılabilecek bir söylemle evlilik kurumu eleştirilmektedir. Her iki metinde de mektup türünün seçilmesi böyle bir söylemin üretilmesini kolaylaştırmaktadır.

“Levâ-yih-i Hayat” bütünüyle mektuplardan oluştuğu için “anlatıcısız” bir metindir. Metinde Fehame, Mehabe, Sabahat, İtimad ve Nebahat adlı kişilerin birbirlerine yazdıkları mektuplara yer verilir. Metin, on bir mektuptan oluşmaktadır, bunlardan altısı Fehame ve Mehabe’nin birbirlerine yazdıkları mektuplardan oluşur. Mehabe’nin mektuplarından mutlu bir evliliği olduğu anlaşılmaktadır. Fehame ise kendisine hiç uygun olmayan bir kişiyle evlendiği için mutsuzdur ve mutsuz evliliğinin sebebinin görücü usûlü evlilik olduğunu dile getirir. Mehabe, ilk mektubunda başlangıçta aile büyüklerinin istediği kişiyle, yani görücü usûlü evlenme konusunda Fehame kadar olumsuz düşünmediğini belirtir; çünkü Mehabe’ye göre Rezin’in evleneceği kızın eğitimi hakkında epeyce bilgi edinmişlerdir ve bunlar onun için yeterli bilgilerdir:

Amma yaptın Fehame! Biz piyanosunu dinledik, Fransızcasını da işittik. Herkes bu kadar da öğrenebilir mi, bir görücülükte görmekle alır. Herkes gibi biz de soruşturduk, senin dediğin gibi olmak için birkaç senelerce ahbaplık etmeli!” dediğimde ne kadar yanılıyordum! (s. 49).

Ama Mehabe erkek kardeşi Rezin’in de mutsuz bir evliliği olduğunu görünce Fehame’ye haklı olduğunu söyler. Bu noktada Tanzimat sonrası edebiyatta çok sık tartışılan, şikâyet edilen bir mesele dile getirilmektedir: gençlerin kendi istedikleri, sevdikleri kişilerle evlenememeleri, aile büyüklerinin istediği kişilerle evliliğe zorlanmaları. Mehabe’nin mektubunda da kadın ve erkeğin âşık olabilmeleri için önce birbirlerini tanımaları, arkadaş olmaları gerektiği ifade ediliyor; ama elbette o dönemin toplumsal yapısı düşünülecek olursa kadınların kamusal alanda erkeklerle bir arada bulunabilmeleri mümkün değildi. Mehabe de bu soruna dikkat çekerek kadın ve erkeğin ancak evlilik kurumuyla kamusal ve özel alanda meşru bir birliktelik yaşayabileceklerini belirtir, hatta bu nedenle gerçek aşkın da ancak evlendikten sonra çiftlerin birbirlerini tanımasıyla yaşanabileceğini savunur:

Müteehhil olmayan gençler dahi muaşakada bir zevç ile zevce kadar hür ve serbest olabilir mi? Bir zevç ile zevce ise yek-diğerinindir. Onların sevişmeye hak ve salâhiyetleri vardır. Bundan dolayı utanacakları, sıkılacakları şey yoktur. İşte bu cihetlerle muaşaka-i zevciye hiçbir şey benzemez. Bunda günah yok, ayıp yok, havf yok! (s. 50)

Fehame ise, Mehabe'ye karşı çıkarak birçok kişinin evlendikten sonra birbirlerine duyduğu aşkın bittiğinden yakındır. Başka bir deyişle, Mehabe evlilikle gerçek aşkın yakalanabileceğini inanırken Fehame ise kişilerin evlendiğinde birbirlerini gerçek yönleriyle tanıdıklarını ve bu nedenle aradaki aşkın kaybolabileceğine inanmaktadır. Fehame'ye göre gerçek sevgiye aşkla değil arkadaşlıkla ulaşılabilir; çünkü aşk kişiyi yanlış yönlendirebilecek tehlikeli bir kavramdır:

Bu illetin devası yalnız 'vuslat'. Evet, vuslatı müteakip bu maraz mündefi oluyor. O âşıklar, maşuklar birbiri hakkında lâkayt olmaya başlıyorlar. Evvelki mecburiyet yerine bir kayıtsızlık, o meftuniyet ve mecburiyet yerine bir ehemmiyetsizlik, vazifesizlik o mesele-i mühimmeyi âfâki bir hale getiriyor [...] Âşıklar vaki olan kusurlarını, hatalarını işte ondan sonra görüyorlar! (s. 67)

Fehame, kadınla erkeğin birbirlerine duydukları aşka kapılarak evlendiklerinde bu aşkın kısa sürede sona ereceğine, mutsuz bir evlilik sürdüreceklerine inanmaktadır. Kişilerin birbirlerine hissettikleri duyguların kalıcılığını ancak arkadaşlık ederek anlayabileceklerini savunur. Mehabe de arkadaşlığın ancak evlilikle kurulabileceğini ileri sürer. Fehame'nin aşkı hastalığa benzetmesinden sonra da ilginç bir öneri getirerek iki farklı aşk tanımı yapılması gerektiğini savunur: "İşte şunu itiraf ediyorum ki senin bu husustaki mektupların nazarımda 'çılğincasına aşk u sevda' ile 'aşk u muhabbet-i akılâne'yi farklı göstermiştir" (s. 71). Başka bir deyişle, Mehabe'nin evli kişilerin birbirlerine duyduğu aşkı 'aşk u muhabbet-i akılâne' biçiminde tanımladığı görülmektedir. Kadınla erkeğin arkadaşlık edebilmesi meselesine dönecek olursak ise, metin bu ilişkinin kamusal alanda nasıl kurulabileceğine bir çözüm getirmemektedir.

Mektup yine bu dönem metinlerinde kadınla erkeğin metinsel de olsa görüşebilmelerini sağlayan "kamusal alan" ihtiyacını gideren bir tür/biçim olarak karşımıza çıkar. Örneğin *Müsâmeret-nâme*'de "Vasfi Bey'le Mukaddes Hanım'ın Sergüzeşti"nde mektubun kamusal alanda bir arada bulunabilmesi mümkün olmayan Vasfi Bey'le Mukaddes Hanım'ın birbirlerini tanımaları için "metinsel" bir alan sunduğu görülmektedir. Hatta mektup, bu hikâyede erkeğin ve kadının görüşebilmesi için "kamusal" bir alan niteliği taşıdığından Vasfi Bey'in babası Mukaddes Hanım'ın mektuplarını eline geçirdiğinde bu metinlerin gençlerin toplumdaki saygınlıklarına zarar vereceğini savunarak "ben adama öyle nâme yazan kahpeyi almam" diyerek evlenmelerine engel olmuştur (239).

Fehame ve Mehabe'nin birbirlerine yolladıkları mektuplarda aşk ve evlilik kavramlarını tartışırken evlilik anlayışını modernleşme hareketinin olumladığı şekilde "tekeşlilik" üzerinden alımladıkları görülür. Evlilik ve aşk kavramlarını kadınların kendi aralarında paylaşmaları metinde bir "kadın dünyası"nın oluştuğunu göstermektedir. Bu da metinde pek çok kavramın "kadın sorunu" üzerinden tartışılmasını sağlamaktadır. Başka bir deyişle, Fehame, Mehabe, Sabahat, İtimad ve Nebahat adlı kadınlar birbirleriyle mektuplaşarak ve sorunlarına yakınlık göstererek – ikinci dalga feminist yaklaşımların olumladığı gibi - aralarında "kızkardeşlik" ilişkisi geliştirmişlerdir. Yine bu mektuplardan kadınların her birinin yazdıkları mektupla farklı bir özne kurguladığı görülmektedir. Örneğin, Mehabe eşiyile mutlu evlilik süren bir kadını temsil eder. Fehame ise "annelik kurumu"na göre öznesini kurgulayarak "eşinin yaşattığı sıkıntılara çocuklarının geleceği, huzuru için katlanan, fedakâr anne" imajı çizmektedir. Fehame, çocuklarının huzurunun bozulmaması için eşiyile yaşadığı sıkıntılara katlanmayı tercih etmiştir; ama bu sorunların görücü usûlü evlilik ve geleneklerin kadın ve erkek arasında kurduğu eşitliksiz ilişkiden kaynaklandığını ileri sürerek bilinçlenmiş bir kadın olduğunu da göstermektedir:

Bu türlü mezahimden müteessir ve mustarip olmamak mümkün değil ise dahi ağlamayacaksınız, söylemeyeceksiniz, haksızlıktan şikâyet edemeyeceksiniz, hakkınızı iddia edemeyeceksiniz. Bunları mani yalnız bir şey var: Siz kadınsınız, o erkektir. Bu sözler sizin için anlaşılabilir bir lisan mı geldi? Öyle ise siz beslenen kimsesiniz, o besleyen kimsedir (s. 75).

Fehame, “Siz kadınsınız, o erkektir” sözüyle aslında biyolojik bir farkı değil, toplumsal cinsiyet normlarının kadın ve erkek için getirdiği tanımlamalara işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, Fehame evlilik anlayışının toplumdaki algısının değişmesi gerektiğini başka bir deyişle huzurlu birlikteliklerin kurulabilmesi için eşlerin birbirlerini arkadaş olarak algılamaları gerektiğini savunur. Kendisi eşiyile bu koşullar çerçevesinde evlenmediği için artık bunları talep etmesinin anlamı olmayacağını, eşinin onun şikâyetlerini önemsemeyeceğini ileri sürer: “Ses çıkarmaya hakkınız yoktur!... Aç mısınız, çıplak mısınız, zevciniz size harçlık vermiyor mu? İşte burada söylenecek sözler bunlardır. Başka türlüünü anlamazlar da dinlemezler de!” (s. 75). Mehabe ve yine bu kitapta mektuplaştığı bir başka arkadaşı Sabahat ise ona karşı çıkararak kadınların da eşlerinden beklentilerinin olabileceğini ve her ne koşulda, hangi geleneksel normlar içinde yetişmiş olursa olsun, eşlerin de bu beklentileri karşılamaları ve onları arkadaşları olarak görmeleri gerektiğini savunurlar.

Mehabe'den farklı olarak Sabahat de Fehame gibi sorunlu bir evlilikten ve eşiyile hiçbir paylaşımı olmamasından yakınmaktadır; fakat Sabahat mektuplarında hem Fehame, hem de Mehabe'den farklı bir özne kurgulamıştır. Sabahat, Fehame gibi fedakâr anne, eş rolünü sürdürmek istememektedir; çünkü eşi ona dostluk ve sıcaklık göstermediğinden Sabahat de böyle bir evliliği sürdürmenin gerek olmadığını, kadınların da hayatlarına yalnız devam edebileceğini savunmaktadır: “Sen ömrünü fedakârlıkla geçirmeye kail olmuşsun. Lâkin ben dünyayı da severim, hayatı da severim. Fedakârlığı ben seven adama edeyim. Lâkin beni fedadan çekinmeyen kimsenin uğruna fedakârlık! Oh! Bu artık fazla!...” (s. 78). Başka bir deyişle, Fehame'yle Sabahat benzer meseleler üzerine dertleşirler, ama Fehame katlanmayı tercih ederken Sabahat eşini terk etmeyi düşünmektedir. Bu noktada, metin aslında yine kamusal ile özel alanı birleştirici bir konuma geçer; çünkü Tanzimat sonrasında tartışılmaya başlanan bir diğer önemli mesele de kadınların boşanabilmesidir.

Şefika Kurnaz, Osmanlı'da aydın gruplarını görüşlerine göre şöyle sınıflandırmıştır: “Türkçüler, Batıcılar, İslamcılar”³. Kurnaz, Türkçüler ile Batıcıların kadın-erkek eşitliği ve tekeşlilik konusunu desteklediklerini belirtir. Aslında Osmanlı'daki reformların desteklenmesinin esas sebebi Osmanlı toplumunun iyi eğitilmiş, kültürlü, refah düzeyi yüksek bir toplum haline gelmesini sağlamaktır. Örneğin, “Ziya Gökalp'e göre, asrî devlet olabilmenin önemli şartlarından biri de, kadın ve erkeğin nikâhta, boşanmada ve mirasta da eşit olmasıdır” (Kurnaz, 1996, s. 46). Pek çok muhafazakâr aydın ise, kadınların erkeklerden daha duygusal, hassas davrandıklarını ileri sürerek, duygularının üstün gelmesiyle mantıklı düşünmeden evliliklerinden vazgeçebilecekleri, ailelerini dağıtabilecekleri endişesiyle kadınlara boşanma hakkı verilmesine karşı çıkmışlardır (Kurnaz, 1996, s. 47). “Kadın sorunu”na İslamî feminist bir yaklaşımla çözüm getirmeye çalışan Fatma Aliye Hanım ise, hem *Muhadderât* adlı romanı, hem de “Levâ-yih-i Hayat”ta Sabahat üzerinden kadınlara da erkekler gibi boşanma hakkı verilmesini savunmaktadır.

Kadınlara boşanabilme hakkı 1917'de tanınmıştır. Nazan Bekiroğlu (2008) bu yeniliği Şehmus Güzel'in “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın” adlı makalesindeki cümlelerinden aktarmıştır: “1917'de yayımlanan Hukuk-ı Aile Kararnamesiyle kadınlara boşanma hakkı tanınmış, evlenme din adamının yetki alanından çıkarılmış ve devlete bağlanmış, çok kadınla evlilik kadının rızasına bırakılmıştır” (s. 63).

³ Şefika Kurnaz, o dönemdeki görüşleri bu üç kategoride gruplandırmıştır. Osmanlı'da kadının konumuyla ilgili dönüşümler için bu kaynağa başvurulduğundan Kurnaz'ın sınıflandırma biçimi - bu çalışmanın odak noktası farklı olmadığından - göz ardı edilmiştir.

“Levâ-yih-i Hayat”ın 1897-1898 yıllarında yazıldığı dikkate alınacak olursa, metnin 1917’deki kararnamede kadınlara verilen hakları önceleyen bir ürün olduğu, bu sebeple de proto-feminist fikirler ileri süren bir edebiyat metni işlevi gördüğü düşünülebilir.

Özetlemek gerekirse, “Levâ-yih-i Hayat”ta Sabahat’in evliliğiyle ilgili kişisel sorunlarını anlattığı mektupları üzerinden o dönemde tartışılan çok önemli bir konuyu, kadınların boşanabilme konusu gündeme getirilir. Böylece mektup türü/biçimi yoluyla, bu kadınların sıkıntıları evlilik kurumuna ilişkin yaptıkları tartışmalarla özel alan’la kamusal alan arasında bir çizgide yeniden konumlandırılarak sorunsallaştırılmıştır. Bu metinde kadınların birbirleriyle sıkıntılarını paylaştıkları görülür. Bu metinde mektuplaşma paktının temel ölçütü duygudaşlık sağlamaktır. Böylece, mektup türü yoluyla sadece gönderen ve gönderilen değil, yazar ve okur arasındaki anlaşmada da metindeki kadınların sıkıntılarını benimsemek temel ölçüt haline gelir. Bu iki aşamalı duygudaşlık çabası da bu metinlerde öznelere kurgulayan kadınların sıkıntılarının “kadın sorunu” üzerinden sorunsallaştırılmasına izin vermektedir.

Sabahat ve Fehame’nin mektuplarından sonra metinde son olarak İtimad ile Nebahat’in mektuplarına yer verilir. Nebahat ve İtimad da birbirlerine yazdıkları mektuplarda bu kez Mehabe, Fehame ve Sabahat’in tecrübelerinden yola çıkarak evlilik kurumunu değerlendirirler. Bu mektuplaşma sonucunda, Nebahat’in yalnız kalmayı tercih edeceği, İtimad’ın ise Fehame ve Sabahat’in mutsuz tecrübelerinin farkında olmasına karşın evlenmeyi seçeceği anlaşılmaktadır; fakat İtimad’ın evlilik kararının ardındaki sebep ilginçtir. İtimad, aslında ailesine maddi açıdan yük olmamak için evlenmeye karar vermiştir: “Siz nasıl isterseniz öylece hareket edebilirsiniz. Servet kendinizindir. Benim için ‘İzdivaç etmeyeceğim.’ demek ‘Beni ile’n-nihaye siz besleyiniz’ demektir. Pederim, validem olsa ne alâ! Lâkin bir biradere bunu söylemek nasıl olur?” (s. 94). Alıntıda anlaşıldığı üzere, İtimad’ın “annelik” hayalinden başka maddi gerekçeler yüzünden de kendisini evlenmeye mecbur hissettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada, İtimad’ın Nebahat’e yazdığı - aynı zamanda metnin kapanış mektubu olan - mektup yine kamusal ile özel alanı birleştiren bir noktada durmaktadır.

İtimad’ın mektubunda evlilik – proto-feminist bir okumaya elverişli olacak biçimde – ekonomik bir ilişki olarak sunulmuştur, bu da okuru Osmanlı kadınlarının ekonomik haklarını sorgulamaya, hatta sorunsallaştırmaya yönlendirmektedir. Başka bir deyişle, İtimad’ın mektubunda Nebahat’in servetinin onu evlenmeden idare edebilecek bir miktarda olduğu ileri sürülür, böylece İtimad’ın mektubunda ekonomik gücü olan bir kadının aslında evlenmeye mecbur olmadığı ima edilir. Aslında Sabahat de Fehame’ye mutsuz bir evliliği olan ve eşi tarafından ilgi görmeyen bir kadının o evliliği yürütme mecburiyetinin olmadığını dile getirirken benzer gerekçeyi ileri sürmüştür. Sabahat de kendisini ve çocuklarını geçindirecek mal varlığına sahip olduğu için evliliğini sürdürmeye gerek görmemektedir. Metinde her ne kadar kadınların kendilerini idame ettirecek ekonomik özgürlüğünün olmadığı ima edilse de, bu duruma mektuplaşan kadınlar tarafından bir çözüm ya da öneri getirilmemiştir.

Kadınların ekonomik özgürlüğü olmaması nedeniyle istemedikleri kişilerle evlendikleri ya da mutsuz bir evliliği sürdürmek zorunda kaldıkları fikri Ahmet Midhat’ın “Felsefe-i Zenan” adlı mektup-öyküsünde de görülmektedir. “Felsefe-i Zenan” metni babasından miras kalan iki evden birini satın ondan kazandığı mevduat sertifikasıyla geçimini sağlayan ve diğer küçük evde yaşamını sürdüren Fazıla Hanım’ın kendisini eğitime ve kitaplara adanmasıyla açılır. Fazıla Hanım, sosyal çevresiyle ilişkisini neredeyse bütünüyle daraltmış, yalnızca Ayasofya Kütüphanesi memuru ve eski komşusu, emekli miralay Osman Bey’in eşi Fatma Hanım’la iletişimini sürdürmektedir. Fazıla Hanım yalnız bir yaşam sürdürdüğü evinde babasından aldığı eğitimi devam ettirerek,

entelektüel açıdan kendisini geliştirmeye odaklanmıştır. Bir gün Ayasofya Kütüphanesi memuru Fazıla Hanım'a istediği kitaplarla birlikte küçük bir kız getirir, kimsesiz kaldığını belirtip onun bakımını üstlenmesini rica ederek, böylece küçük kızın kendisine bir yoldaş olacağını dile getirir. Fazıla Hanım, küçük kızı yanına alır ve öğrettiği her şeyi çabucak kavradığı için ona Akile adını verir. Daha sonra eski dostu Fatma Hanım, bir gün kızı Zekiye'yle birlikte onu ziyarete gelir. Fatma Hanım, eşinden gelen maaşın kendilerini geçindirmeye yetmediğini, bu sebeple ellerindeki mal varlığını tükettiklerini, sonunda kızıyla birlikte eski bir valinin konağına sığındıklarını anlatır. Fatma Hanım, Zekiye'nin konakta başıboş, eğitimsiz bir halde büyümesinden rahatsızdır, bu sebeple Fazıla Hanım'a kızının eğitimiyle meşgul olmasını rica eder. Fazıla Hanım, eski komşusunun ricasını kıramayıp kendi çalışmalarına ara vererek Zekiye'nin de eğitimiyle ilgilenir ve Fatma Hanım vefat edince Zekiye'yi yanına alır.

Beş sene sonra Fazıla Hanım vefat eder ve Akile'yle Zekiye ondan kalan ev ve hisse senedi geliriyle yaşamlarına devam ederler. Fazıla Hanım, onlardan evlenmemelerini vasiyet etmiştir:

Dünyada, özbenliğinizin hürriyetine bütünüyle sahip olarak evinizde kendi keyfinize göre yaşamak ile bir kocanın ve hele zamanımız erkekleri gibi çalım ve namusu izaha muhtaç olmayan bir herifin zorba pençeleri altında esircesine yaşamak arasında olan farkı elbette anlar ve takdir edersiniz (s. 11).

Akile ile Zekiye, Fazıla Hanım'ın öğüdünü tutarak bir müddet böyle yaşarlar; çünkü Fazıla Hanım'dan onlara kalan gelirle ekonomik özgürlüğe sahip oldukları için evlenmek zorunda kalmadan hayatlarına devam edebilmektedirler. Başka bir deyişle, "Levâiyh-i Hayat"ta olduğu gibi bu metinde de anlatıcının Fazıla Hanım'la benzer biçimde evliliği ekonomik mecburiyetlerden kaynaklanan bir kurum olarak tanımladığı görülmektedir.

Bir gün Zekiye'nin annesiyle önceden konağına sığınmış olduğu eski vali Muhsin Paşa'nın Halep valisi olduğunu ve haremiyle birlikte oraya gideceklerini, çocuklarının eğitimi için bir mürebbiye aradıklarını öğrenirler. Zekiye, Muhsin Paşa'nın teklifini kabul ederek onlarla birlikte Halep'e yolculuğa çıkar. Bundan sonra anlatıcının etkisi azalır, Zekiye ile Akile arasındaki mektuplaşmalar metne ağırlığını koyar. Zekiye, Akile'ye yazdığı ilk mektupta Halep'e ulaşıncaya dek süren yolculuklarını betimler. Daha sonraki mektuplarda valinin onun kalemini beğendiğini ve kendini daha iyi geliştirebilmesi için onu bir divan kâtibiyle tanıştırdığını, onunla yazışmalarda bulunacağını anlatır.

Zekiye'nin divan kâtibi Sıtkı Efendi'den bahsettiği mektupların başlamasıyla birlikte Akile ve Zekiye aşk, evlilik gibi kavramlardan şiir türüne kadar pek çok mesele üzerine tartışmaya başlarlar. Zaten metnin en başında anlatıcı Fazıla Hanım'ın evliliği bir tür esaret olarak gördüğünü belirtmişti. Akile, Zekiye'nin mektuplarından birinde yazdığı şairlik hevesinden hoşlanmaz ve şiir dilinin de bir tür esareten ibaret olduğunu savunur: "Hem hürriyet sevdasındasın hem de esarete heves ediyorsun. Şiir demek lisan esareti demek değil midir?" (s. 30). Aslında Zekiye'nin şiir yazma hevesiyle ilgili Akile'nin duyduğu endişenin ardındaki sebep, Akile'nin şiir dilini bir aşk söylemi olarak alımlamasıdır. Başka bir deyişle, yine "Levâiyh-i Hayat"ta Fehame'nin mektubunda betimlemiş olduğu gibi, bu metinde de kadınların âşık olması onların acı çekmelerine, mutsuz evliliklere yönelmelerine neden olabilecek, korkutucu bir etken olarak gösterilmektedir. Akile bir başka mektubunda, erkek ve kadın arasındaki aşk ilişkisinin zamanla hiyerarşi ve eşitsizliğe dayalı bir ilişkiye dönüşeceğini, bu sebeple kadın üzerinde tahakküm kuran bir kavram haline geleceğini savunur. Böyle bir durumda o kişilerin evliliği de bir esaret halini alacak ve erkek, kadın üzerinde hâkimiyet kurarken kendisi ise eşine sadakatini korumayacaktır:

Bir erkek ile bir kız nikahlarının henüz kıyılmış olduğu sıralarda, bütün ömürleri boyunca birbirine aşık iki sevgili yani aşık ve aşıkalar gibi ömür geçireceklerini zannederler ise de sonra bu tahminin ne kadar yanlış bir şey olduğunu görmezler mi? O aşık ile aşık biraz vakit sonra bir diğerine hizmetçi ile hademe, hakim ile hakime ve nihayet zalim ile zalime olmazlar mı? (s. 36).

Yine “Levâ-yih-i Hayat”ta olduğu gibi burada da Akile tekeşliliği savunarak çökeşliliği meşrulaştıran geleneksel evlilik kurumunu eleştirmektedir. Çökeşlilik kadını esaret altına alan bir kavram olarak metinde sunulmuştur. Mektuplar ilerledikçe divan kâtibi ve Zekiye arasında bir aşk ilişkisinin oluştuğu ve bunun evlilikle sonuçlandığı görülür. Akile bu mektuplaşmalar sırasında Zekiye’yi vazgeçirmek için türlü türlü savlar öne sürer, ama Zekiye de kendi savlarıyla ona karşılık verir. Zekiye aylarca Akile’ye mektup yollamaz olur; bir gün Zekiye’nin divan kâtibine yolladığı şiir müsveddeleri valinin eline geçince vali bu durumu daha fazla sürdürmenin uygun olmayacağını, isterlerse evlenebileceklerini belirtir. Zekiye’nin mektubunun müsveddeleri valinin eline geçtiği için onun baskısı yüzünden teklifi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zekiye aylar sonra Akile’ye yolladığı mektupta durumu bu şekilde açıklayarak evlendiklerini haber verir. Bu noktada, anlatıcı devreye girerek Akile’nin düşüncelerini okura açar. Akile, Zekiye’nin de “âlemlerle beraber şehvetin esiri ol[duğunu]” düşünmektedir (s. 43).

Zekiye evlendiğini haber verdikten sonra mektuplar kesilir, hikâyenin geri kalanını yine anlatıcı aktarır. Akile’ye Zekiye’nin hasta olduğu haberi gelir, bu haber üzerine Halep’e gider. Oraya ulaştığında Zekiye çoktan ölmüştür. Valinin kızı, Zekiye’nin divan kâtibi Sıtkı Efendi’nin kalemine kandığını, o nedenle evlendiğini dile getirir. Zekiye’nin hastalanıp ölmesinin sebebi ise yine Sıtkı Efendi’nin ona sadık kalmamasıdır. Başka bir deyişle, Zekiye’nin mutsuz evliliği üzerinden aslında yine “Levâ-yih-i Hayat”ta olduğu gibi çökeşlilik sorunsallaştırılmaktadır. Her iki metinde de kadınların evlilikten korkmalarının ve bu kurumu tartışmalarının sebebi erkeklerin çökeşli bir evlilik yaşantısı sürdürmeleri olarak gösterilir:

Hiç erkeklere inanan olur mu? Şehvet elinde esir olan bir erkek, o esaret boyunduruğundan boynunu kurtarabilir de Hz. Muhammet’in o eşsiz ahlâkınca verdiği tavsiyelere uygun hareket edebilir mi? Hele ki gelenekler, bir kadını yalnız bir erkeğe ait kılarak, erkeği bir sürü kadına sahip edip durur ve erkekler de bu nimetin kadrini takdirde kusur etmemekte bulunur iken, hazır kendilerine açık açık şehvetle yaklaşan bir kıza namus ve iffetten bahsedebilirler mi? (s. 52).

Özetlemek gerekirse, “Levâ-yih-i Hayat” ve “Felsefe-i Zenan”da evlilik, çökeşlilik, aşk gibi pek çok kavramın benzer biçimlerde sorunsallaştırıldığı görülmektedir; fakat mektup türünün kullanılış biçimi bu meselelerin ele alınış biçimlerini çok etkilemektedir. Başka bir deyişle, 1970’lerden sonra mektubu biçim yerine bir alt-tür olarak ele almaya başlayan araştırmacılar, Bakhtinci ve Derridacı yaklaşımlardan yararlanarak bu alt-türe yeni bir boyut kazandırmışlardır.

Bir Anlatım Tekniği Olarak Mektubun Bu Metinlerdeki İşlevi

Derridacı bir yaklaşımla değerlendirilecek olursa, mektup aslında gönderen ve gönderilen/alıcı arasındaki alışverişe dayanan bir tür olduğundan bu türde yazılmış metinlerin arasında kendi-öteki ilişkisi kurulduğu ya da bu türde yazılmış metinlerin doğrudan kendi-öteki ilişkisi üzerinden kurgulandığı düşünülebilir. Bu bağlamda, mektuplarda kişiler arasında gidip gelen ikili karşıtıklara dayalı sıfatlar vasıtasıyla “özne” ile “nesne”, ya da “kendisi” ile “öteki” arasında bir tür hiyerarşiye rastlamak mümkün olabilir. Ama mektup türü

gönderen-gönderilen ilişkisine dayandığı için kişiler arasında bir hiyerarşinin kurgulanmasına yol açacağı gibi tam tersine o hiyerarşinin kırılmasına da zemin hazırlayabilir.

Gönderen ile gönderilen arasında eşitliksiz, hiyerarşik bir ilişkinin en çok kurulduğu metinler aşk mektuplarıdır; çünkü aşk mektuplarını harekete geçiren temel kavram arzudur. Aşk mektupları kişiler arasında kavram değiş tokuşuna ya da alışverişine dayalı metinlerdir: “Arzu gibi, aşk mektubu da yanıtını bekler; içkin biçimde ötekini yanıt vermeye çağırır, yoksa imgesi değişir, başka olur” (Barthes, 2005, s. 146). Elizabeth J. Mac Arthur ise aşk mektuplarında genellikle kadının “güçsüz” ya da “zayıf” biri olarak konumlandırıldığını, erkeğin ise yazdığı mektupla “güçlü”, “koruyucu” bir söyleme sahip olduğunu ileri sürer. Bu tür bir hiyerarşik ilişkinin kurulmasına sebep olan ise mektuplarda rastlanılan “metaforik” dildir (Mac Arthur, 1990, s. 125).

Mac Arthur, “metonimik” bir dilin tercih edilmesiyle mektuplarda bu hiyerarşik söylemin kırılabileceğini öne sürerek Madame Du Deffand ve Horace Walpole’ın birbirlerine yazdıkları mektupları bu sava göre inceler. Madame Du Deffand ile Horace Walpole yazdıkları mektuplarda birbirlerine “anne-çocuk”, “baba-çocuk”, “öğretmen-öğrenci” gibi karşıt anlamlı bu nedenle hiyerarşi kurulmasına izin verebilecek sıfatlarla hitap etmektedirler. Fakat, Madam Du Deffand ile Walpole’ın bu sıfatları sürekli değiş tokuş ederek kullandıkları - örneğin bir mektupta Deffand’ın “öğrenci”, Walpole’ın “öğretmen” konumunda iken bir başka mektupta bu benzetmelerin tersine çevrildiği, yer değiştirdiği görülür. Başta “metaforik” bir işlevi var gibi görünen bu karşıt sıfatların aslında “metonimik” bir biçimde kullanıldığı anlaşılır (Mac Arthur, 1990, s. 140). Böylece, Deffand ve Walpole’ın kullandıkları sıfatları sürekli değiş tokuş etmeleri mektuplarda sonuna dek anlamın ertelenmesine ve hiyerarşik bir ilişkinin kurulabilmesine yol açacak hiçbir “keyfi” adlandırmanın oluşmamasına sebep olur.

“Metafor” ve “metonimi” kavramlarına yeniden dönecek olursak unutulmamalıdır ki, postmodern feminist okumalarda kadınların serbest çağrışıma, dil sürçmelerine ya da savruk dil kullanımlarına elverişli dilleri “metonimik” olarak tanımlanmaktadır. Ataerkil söylem ise “metaforik” olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, “Levâiyh-i Hayat”ta her ne kadar serbest çağrışım, dil sürçmesi gibi araçlara rastlanmasa da mektupları yazan kişilerin gerçekten de birbirlerine hitap ederken “kardeşim” ve “gözümün nuru” gibi sıfatlar dışında (hiyerarşik ilişkinin kurulmasına izin verecek) hiçbir sözcük kullanmadıkları görülür. Bunun yanı sıra, evlilik ve aşk kavramlarını tartışırken her kadının mektubunda ileri sürdüğü görüş, bir diğerininkiyle tezat oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, Fehame mutsuz evliliklerin bir sebebini “görücü usûlü” olmasına bağlarken, Mehabe’nin ise dayısının istediği kişiyle “görücü usûlü” olarak evlendiğini ve bu evlilikten mutlu olduğunu görürüz. Fehame, aşkı rasyonaliteden uzak, bireyi kontrolden çıkaran, tehlikeli bir kavram olarak tanımlarken Mehabe ise evlilikten sonra kişiler arasında doğacak aşkın mantıkla iç içe geçtiğini ileri sürer.

Fehame, annelik kurumunun ona verdiği görevlere göre “özne”sini kurgulayarak çocuklarının huzuru için mutsuz olduğu halde evliliğini sürdürmeyi seçerken arkadaşı Sabahat ise kadının beklentilerinin karşılanmadığı bir evliliği sürdürmesinin anlamsız olduğunu savunarak eşini terk etmeyi düşünmektedir. Yine Nebahat, ablaları sayılabilecek Fehame ve Sabahat’in mutsuz tecrübelerini göz önünde bulundurarak evlenmeyi reddederken, İtimad ise hem yine “annelik” hayaliyle, hem de maddi gerekçelerle evlenmeyi istemektedir. Başka bir deyişle metinde Mehabe de dâhil olmak üzere, hiçbir kadının görüşünün kadınlar arasında hiyerarşik bir ilişkiye sebep olacak biçimde bütünüyle idealize edilmediği ve metin ya da kişiler üzerinde hâkimiyet kurmadığı görülür. Başka bir deyişle, metin ucu açık biçimde sona erer.

Elbette bu metindeki söylemi “metonimik” olarak nitelendirmek kolay değildir; fakat kişilerin ileri sürdükleri karşıt görüşlerin birbirlerine hâkim olmadan, hiyerarşi yaratmayacak biçimde metinde yer alması mektupların bir araya gelerek metnin genelinde kadınlar ve dolaylı olarak yazar ve okur arasında “eşitlikçi” bir söylemin oluşturulmasını sağlamıştır.

“Felsefe-i Zenân” ise “Levâiyih-i Hayat”tan farklı olarak yalnızca mektuplardan oluşmayan ama mektuptan yararlanılmış bir metindir. Klasik bir eleştiride bulunacak olursak, Ahmet Midhat’ın bu metinde Akile’nin ve Zekiye’nin düşüncelerini, zihinlerini okura açmak için bu türden/biçimden yararlandığı ileri sürülebilir. Fakat, metindeki anlatıcı hiçbir zaman kaybolmayarak Akile ve Zekiye’nin mektuplarını kesintiye uğratarak, sürekli araya girerek “Levâiyih-i Hayat”taki gibi kadınlar arasında “eşitlikçi” bir söylemin kurulmasına izin vermez. Anlatıcı sürekli olayları toparlamak ve mesaj vermek kaygısıyla her araya girişinde okura Akile’nin seçimini idealize eder, Zekiye’nin seçiminin ise nasıl felakete, acıya, yıkıma sebep olduğunu hissettirir.

“Felsefe-i Zenân” okurun gözünde evlenmekten vazgeçtiği için Akile’nin olumlanmasını sağladığından her ne kadar kadınlar arasında hiyerarşik bir karşılaştırmaya sebep olsa da, şaşırtıcı biçimde çok daha radikal bir feminist söyleme sahiptir. Metinde Akile’nin kararının olumlanması yoluyla evlilik kurumu bütünüyle reddedilir. Öte yandan Akile ve Zekiye arasında anlatıcı sık sık karşılaştırmanın yapılmasını sağlayarak okurun gözünde kadınlar arasında bir hiyerarşinin oluşmasına sebep olur; çünkü metinde örnek alınması istenen kadın Akile’dir. Ama bütün radikal söylemine karşın, “Levâiyih-i Hayat”ta olduğu gibi “Felsefe-i Zenân”da da kadınların da seyahat edebileceği düşüncesinin önerilmesine rağmen kadınların kamusal alanda nasıl görünebileceğine dair herhangi bir çözüm ya da öneri getirilmemiştir; çünkü okurun gözünde idealize edilen Akile, Zekiye’den farklı olarak hiç evinden çıkmadığı, uzaklaşmadığı ve kendisini yalnızca kitaplara adadığı için hayatta kalabilmiştir.

Yine mektubun kullanıldığı edebiyat metinlerinde yalnızca “gönderenin” mektubuna yer veren metinler de çok önemlidir. Hatta yalnızca “gönderenin” mektubundan ya da mektuplarından oluşan mektup-hikâye ya da mektup-romanlarda bu türün/biçimin bütünüyle “gönderen”in kendi öznesini kurgulamasına hizmet ettiği düşünülebilir. Örneğin, Halide Edip’in “İmzasız Mektuplar” adlı mektup-hikâyesi bu sava göre okunmaya elverişli bir metindir. Metin yalnızca tek bir mektuptan, Neriman’ın kızkardeşinin eşi olan Şair Lâmi’ye yazdığı mektuptan oluşur. Neriman, asker olan eşi Macit’le birlikte Trabzon’da yaşayan, sürekli okuyan, kendisini geliştiren, entelektüel bir kadındır. Birkaç aylığına İstanbul’a kız kardeşiyle eşinin evine misafirlığe gider. Neriman’ın kız kardeşi ise, entelektüel alanlara ilgi duymayan bir genç kızdır; fakat Neriman, şair Lâmi’nin kız kardeşiyle evlendikten sonra onu yavaş yavaş yetiştirdiğini gözlemler. İstanbul’da, Neriman ve Lâmi arasında yakın bir dostluk kurulur, bu dostluğun kurulmasına sebep olan ikisinin de benzer biçimde edebiyat gibi entelektüel alanlara ilgi duymalarıdır. Bu sırada Trabzon’da Macit’e Neriman’ın Lâmi’yle yasak bir ilişki yaşadığıyla ilgili imzasız mektuplar gönderilmeye başlar. Neriman döndüğünde Macit ondan şüphelendiğini itiraf eder. Macit başta ikna olsa da eve geç vakitte sarhoş döndüğü bir gece Neriman’dan yeniden şüphelenir ve ona inanmayarak atı için aldığı kamçıyla ona şiddet uygular. Metnin sonunda Macit intihar eder, Neriman ise kızını da yanına alarak Trabzon’u terk eder ve bütün bu olanları Lâmi’ye yazdığı mektupta aktarır.

Başka bir deyişle, Neriman’ın Lâmi’ye mektup yazmasının sebebi ondan etkilenmiş olsa da aralarındaki ilişkinin yalnızca arkadaşlıktan ibaret olduğunu hem şaire hem de okurlara vurgulamaktır. Metinde bahsedilen imzasız mektuplar Neriman’ın saygınlığının sarsılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, Neriman mektup yazarak okurların gözünde onurunu ve saygınlığını yeniden oluşturmayı amaçlamaktadır. Üstelik bu mektup yazma süreci Neriman’ın aynı zamanda geleneksel normların kadın ve erkek üzerinde oluşturduğu dayatmaları fark

etmesini de sağlar; çünkü Macit'in intiharından sonra Neriman toplum tarafından lanetlenecek Lâmi ise hoş görülecektir. Özetlemek gerekirse, bu hikâyede mektup yazma süreci bir kadının “farkındalık kazanma”, “bilinçlenme” süreci olarak yorumlanabilir: “[...] Şair Lâmi'nin hayatını yazanlar karısının kardeşini sevdiğini ve bundan dolayı o kadının intihar ettiğini yazacaklardı. Bunu süsleyecekler, fakat sizi hoş görecekler ve yalnız beni sorumlu tutacaklardı” (Adıvar, 1993, s. 128).

SONUÇ

Bu çalışmada, postmodern eleştiri kuramlarının ışığında Tanzimat sonrası dönemde yazılmış birkaç mektup-hikâye incelenmiştir. Bu metinlerden “Levâ-yih-i Hayat”, “Felsefe-i Zenan” ve “İmzasız Mektuplar”, kadınların o dönemdeki sıkıntıları, toplumsal konumu, hakları gibi meseleleri “proto-feminist” sayılabilecek bir perspektifle ele aldığından alternatif tarih anlatıları olarak okunmuştur. “Levâ-yih-i Hayat” ile “Felsefe-i Zenan”da evlilik kurumunun tartışılması da bu dönemde proto-feminist yaklaşımın ortaya çıkmaya başladığını gösteren bir başka örnektir. Ele alınan bütün metinlerde kadın karakterlerin görüşlerini mektup aracılığıyla ifade etmeleri, bu anlatı türünün/biçiminin özgürleştirici bir işlev kazandığına işaret etmektedir. Böylece anlatım tekniği olarak mektup bu metinlerde bir tür kadın dünyasının oluşabilmesini, hatta belki de bir “kadın tarihi”nin sunulabilmesini mümkün kılmaktadır. Başka bir deyişle, mektup Tanzimat sonrası edebiyat metinlerinde “kadınlar arası” bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adivar, H. E. (1993). İmzasız Mektuplar. *Harap Mabetler* (s. 118-128). İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Ahmet Midhat E. (2008). *Felsefe-i Zenan*. Emrah Arlıhan (Haz.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Armstrong, N. (1987). The Rise of Female Authority in the Novel. *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel* (p. 28-59). Oxford: Oxford University Press.
- Barthes, R. (2005). *Bir Aşk Söyleminden Parçalar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bekiroğlu, N. (2008). *Şâir Nigâr Hanım*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cook, E. (1996). *Epistolary Bodies: Gender and Genre in the Eighteenth-Century Republic of Letters*. California: Stanford University Press.
- Emin Nihat E. (2002). Vasfi Bey'le Mukaddes Hanım'ın Sergüzeşti. *Müsâmeret-nâme* (s. 214-276). Salih Okumuş (Haz.). İstanbul: Şûle Yayınları.
- Fatma Aliye H. (2002). *Levâ-yih-i Hayât (Hayattan Sahneler)*. Tülay Gençtürk Demircioğlu (Haz.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Foucault, M. (1982). The Subject and Power. *Critical Inquiry*, 8 (4) 777-795.
Erişim: <http://www.jstor.org/stable/1343197>
- Kaufmann, L. (1992). *Special Delivery: Epistolary Modes in Modern Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kurnaz, Ş. (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Mac Arthur, E. (1990). Plotting a Metonymical Life Story: The Correspondence of Madame du Deffand and Horace Walpole. *Extravagant Narrative: Closure and Dynamics in the Epistolary Form* (p. 117-172). New Jersey: Princeton University Press.
- Mac Lean, G. (2000). Re-siting the Subject. Amanda Gilroy and W. M. Verhoeven, (Eds.). *Epistolary Histories: Letters, Fiction, Culture* (p. 176-197). London: University Press of Virginia.